

## ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

### ԻՐԱՆՏԱՅԻ ՏՐՊԼԻՆԻ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻՆ

### ՉԱՅԵՐԷՆ ՁԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ

Հանդուցեալ մեծանուն եւ մեծահարուստ Sir Chester Beatty անդլիացին Իրանտալի Հանրապետութեան Տրպլին մայրաքաղաքին մէջ հիմնարկեց իրապէս կարեւոր ձեռագրաց մատենադարան մը, եւ զայն նուիրեց Իրանտալի Հանրապետութեան: Իր մատենադարանը կը պարունակէր ճոխ հաւաքածոյ մը Հնդկ, Պարսկ, Արաբ, Ղպտի եւ այլ կարեւոր ձեռագիրներու, որոնց մէջ նաեւ 56 ամբողջ եւ 10 հատակոտոր հայերէն ձեռագիրներ:

Զինք անձնապէս ճանչցած ըլլալու իմ Տրպլին այցելութեանցոյ ընթացքին, բազմաթիւ առիթներ ունեցած եմ վայելելու իր հիւրասիրութիւնը եւ հայերէն ձեռագրաց հաւաքածոն անձամբ քննելու: Գուցէ աւելորդ չըլլայ ըսել որ իր հաւաքածոյին մաս կը կաղմէին նաեւ 18 հատակոտորներ եւս իրր թէ հայերէն ձեռագիրներու, որոնք ինք տարիներու ընթացքին հաւաքած էր: Բոլորն ալ «ընտիր» մանրանկարներով դարգարուած էին եւ ոտկայն էս իրենց ցոյց տուի որ ատոնք կնդծիքներ էին շատ վարպետօրէն պատրաստուած մանրանկարներու հնադարեան թուղթերու վրայ, որոնք բոլորած պարզ թերթեր էին դանդաղան հին ձեռագիրներէ: Այս կեղծ մանրանկարները, որոնց հանդիպած եմ նաեւ Լոնտոն եւ Փարիզ անհատներու եւ հնամանադարեան մօտ, ինչպէս նաեւ աճուրդներու մէջ, ըստ իմ ստացած տեղեկութեանցս կը պատրաստուէին Փարիզ, լուս համբաւ չահած ո՛չ Հայ հնամանաութի մը ցուցմունքներով:

Քանի որ կեղծիքներու մասին խօսեցանք հոս, թող ինծի ներուի յիշելու, որ օր մը Տրպլին, Սըր Զէստըր Բիտտի, իր տան մէջ կէսօրուան ճաշէն վերջ, առաջարկեց նորակառոյց մատենադարանը երթալ՝ 14 արծաթ հայկական կաղմեր տեսնելու համար: Ատոնք միայն արծաթ կիտուածեալ կամ անկիտուած կաղմեր էին, որոնք իրր թէ պոկուած էին իրենց ձեռագիրներէ: Խնդրեց որ քննեմ եւ որոշեմ թէ որոնք կեղծ կամ ճիշդ էին: Քննելէ վերջ ցաւ ի սիրտ յայտնեցի որ միայն երեք հատը ճիշդ էին, իսկ միւսները՝ շատ վարպետօրէն պատրաստուած կեղծարարութիւններ: Մանրանկարներու նման աւտոնք ալ անմիջապէս հանեց իր հաւաքածոյէն:

Սակայն Սըր Զէստըր չափազանց ուշիմ գնորդ մը ըլլալուն, կրցեր էր իրապէս լաւ հայերէն ձեռագիրներ ձեռք բերել, որոնք մասնաւորաբար զեղարուեստական արժէք ունէին՝ հաւաքածոն գլխաւորաբար Աւետարաններէ բաղկացած ըլլալուն: Ան աւելի մանրանկարեալ ձեռագիրներով կը հետաքրքրուէր:

Օր. Սիբարփի Տէր Ներսէսեան պատրաստեց Սըր Զէստըրի հաւաքման ձեռագրաց ցուցակը, ուր դժբախտաբար ձեռագրաց յիշատակարաններուն հայերէն բնագիրները չտրուեցան, այլ անոնց թարգմանութիւնները ըստ մասի: Օր. Տէր Ներսէսեանի աշխատութիւնը հրատարակուեցաւ երկու հատորով, 1958ին:

Նկատի առնելով Սբր Զէստըրի հայերէն ձեռագրաց կարեւորութիւնը, աւելորդ չեմ սեպեր այս դրեթէ անմատչելի հաւաքման գոնէ կարեւորապէս Ներոն հայերէն յիշատակարանները հոս հրատարակել, աւելցնելով միայն ծանօթութիւններ՝ որոնք չեն տրուած Օր. Տէր Ներսէսեանի ցուցակին մէջ:

## Թիւ 554

## Ս Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն — 1174

Թղթեայ, երկաթագիր, միասին եւ առանց համարարանի, մանրանկարեալ: Մատթէոսի բոլորիջեան մանրանկարին աջ անկիւնը երկաթագիր. «Աւետարանիչի բարեխառութ (եամ)բ տ(է)ր ողորմեա Գրիգ(որ)ի կրասնաւորի որ ստացաւ զսուտարանս յարդար վաստակոց իւրոց»:

Էջ 196բ. Ղուկասու վերջը գրչէն. «Փառք Փրկչին եւ յիշատակ դրչիս. զհարսեղ մեղասպնդեալ գրիչս յիշեսլիք աղաչեմ աղաչեմ»:

Էջ 252բ. Յովհաննու վերջը գրչէն. «Առք ամենաս(ուր)բ տ(է)րու թեանն եռակիս եռահիսակ մեսակի Ամեն Ամեն»:

Էջ 253ա. գրչէն զլիսաւոր յիշատակարան. «Արդ շնորհւել տ(եառ)ն սկսա եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զսուրբ եւ զս(ստուա)ծայարմար պատուիրանս. զհոգիարուի աղբիւրս. ուստի յեղեմագիր դրախտէն որ է Նոյն ա(ստուա)ծութիւնն, յորոց բխեցի մեղ աղբիւր կենաց հոգին ս(ուր)բ. ուստի չորեքվտակեան պետահոսեալ յեկեղեցի, եւ լուսաւորեաց զհաւատս ք(րիստոս)ի դրանաւոր կենդանիքս որ հաւաքեալ կան ի զութի ս(ուր)բ եկեղեցոյ. յորոց իրբեւ ի հոտոց խնդոց եւ ի տաշխից եւ ի բազում զանազան հոտոց առնուչ ի ... ցան ամենայն տիեզերք. փայլմամբ լուսոյ արեւդականն արդարութեան, ուստի ցայթ շառաւելիս ... յս լուսաւորեաց աննուագելի փայլմամբ զփրկուս հեթանոսաց: Ես Բարսեղս փցուն գրիչս եւ յետինս ամենայնոք մեծ ջանիւ եւ աշխատութեամբ(ս) ի յանդ հանի գսայ. (էջ 253բ.) ի թուականիս Հայոց ՈԻԳ (1174) ի մեծ եւ հռչակաւոր քաղաքիս Եդեսեայ, ընդ հովանեաւ սրբոյ հայրապետիս Վասիլի.

«Արդ որք ընթեռնոյք կամ ընդաւորինակէք զմեռեալս մեղաւք յիշեսլիք ի տ(է)ր, եւ զծնողսն իմ ննջեցեալք ի ք(րիստո)ս. զի սոգոր է մարդասէրն ի ձեռն այլում ողորմիլ. ընդ նմին եւ զստացող ս(ուր)բ աւետարանիս զարբազան քահանան զԳրիգոր որ ցանկացող եղեալ պատուիրանիս տ(եառ)ն որում զմանութիւն բերելով յ...իսն զանուանակիցն իւրոյ զլուսաւորիչն. եւ որք յիշէք յիշեսլիք եւ դուք ի տ(եառ)նէ...:

«Եւ անմահին փառք յաւիտեանս յաւիտենից ամեն ամեն»:

Օր. Տէր Ներսէսեան իր ցուցակին մէջ (էջ 14) կը նոյնացնէ Բարսեղ գրիչս Վասիլ Ուսհայեցի գրչին հետ, որ գրած է Աւետարան մը 1161ին յեղեալս (Գ. Արքեպս. Յովսէփեան, «Յիշատակարանք Զեռագրաց», Թիւ 184): Նրման նոյնացման մը սակայն կը պակսի որեւէ ապացոյց: 1174ին Բարսեղ ինքը՝ զինքը երկիցս լոկ զգրիչս կը կոչէ եւ ո՛չ մէկ ատեն 1161ի Աւետարանիս Վասիլ կամ Բահանայ կոչումը: Յիշատակարանին ոճն ալ կը տարբերի:

ፆከረ 555

Ա. Ի. Ե. Տ. Ա. Ր. Ա. Ն.

Երկու տարբեր ձևապիրներէ առնուած մասերով յիշուկապիռուած է իբր մէկ հատոր:

Հոս ևս իւրաքանչիւր մասին զատ համար պիտի նշանակեմ եւ առանձինն պիտի խօսիմ :

Ph. 555M. : 129742 :

Ներկայիս միայն 7 թերթ :

Էջ 1ա. զբչկն. Վկ. զնեա հողի ս(ռւք)բ անպիտան զբչիս յսկորոյց) Բոյորգիր:

Էջ 2ա. Բ. սին, զրչն տարբեր գրչոյ թեամբ, Բոյորդիր: ճիշտասի  
 ք ս(ու)րք աւետ(ա)ք(ան)ս ցաղննցի. ժրդի որդի ամբրին և եղորն. սրա-  
 իոնին. և. ծընողացն. ժբրզուն. և. սիբիբին. և. իւք կողակցուն երկին(ա)րին.  
 և. որդզուն. ուանին. և. առաքելին: Առ ի ցալալ յոյնաց իւրոց հոռոյ յիշատ(ա)կ  
 կենդանացն և նրնթնցին. (աւարքն գրչի) նիկողոսիոս:

Էջ 5ա. զբաղթեան նման, սակայն տարբեր գրչէ. գ...հացն ժրխա-  
տաւ)ի եւ ունկնդիր . . .դոցն եւ վարդապետաց հրամանացն եւ պատուելի հա-  
րըս (այս) ապրէլուս. եւ կենակիցս իւր խերխաթունս զստացան զս(ուր)ը ա-  
ւետարանս ի հալալ արդեանց իւրեանց. յիշատակ իւրեանց սարգիսն. եւ տղիկ  
տիկնայ. եւ այլ ամեն արեան ժբժաւորաց իւրեանց կենդանեաց եւ հանդու-  
ցելոց. եւ վ(ա)սն) յերկար կենդանութե(ան) վարդապետի զստակաց իւր-  
եանց ստեփաննոսին. եւ շնոհոր տիկնայ զդոցս տէ(լ)ը աստուած Կոնստանդ-  
ղոսայ անդրդոլ. երկու կենաւ. եւ երկու ասխարաւ: եւ տաց յորդա գորիոր  
ս(ուր)ը. եւ զհոգի ուղղեց. եւ յաւելիեցուցէ ի սոսաւ. զա(ստուած)մարն եր-  
կիւղն աւր ըստ աւրէ. եւ աւրհնեցէ զսոսայ ան յաւրհնութ(եամ)ին որ ոչ ան-  
ցանէ. . . .րդ պատուական այսս այս. ապրէլուս, լոողեայ ա(ստուած)մարն հր-  
րամանացն. որ ասէ: Եբանի որ ունիցի զաւակ ի սրն եւ ընտանեակ իւր շորայ  
յե(րուսաղէ)մ. արդ աստուած)մաւր այսս ապրելուս. եւ խերխաթունս  
ստացան զսայ զանձ անպակաս յերկինս. որ ոչ ցնջ. եւ ոստեճ ապակոնեն. եւ  
ոչ զոգց ական հատանեն եւ զողոսան: արդ սայ զ հոստից սոցոս անբակ նի-  
զիր կենդանի անդինն) եւ յիշատակ անպակաս եւ անհետ յայսմ հեռի ժինչ յա-  
ւիտեն: Եւ ժ(րխատաւ) ի թաղաւորին փառք յայտեանն):

Օր. Տէր ներսևսան վերի յիշատակարանները տուած է շատ համա-  
ռօտ Թարգմանութեամբ: Կանոնատարտակներուն մասին արուեստի վերջու  
ծումներ րիելի վերջ ձեռագրի այս մասին կը նշանակէ ՎԷԶրդ զարաւ երկրորդ  
մասը»:

Դժբախտաբար յարգելի որևորդո՞ր կը սխալի իր ահառթևանց եւ հզորա-  
կազութեան մէջ :

Թիւ 555111. Աւետարանի եօթը թիւք թանկ հասակաւորը սկզբի ժամն է վերին Ապոլիսի Ս. Թովմայի Առաքելոյն փառքին թիւ 17 ձեռագրքը Աւետարանին, որուն նկարադրութիւնը Մհարոզ Վրդ. Մարտանեան 1906-7 թուական ներսն ցուցակարելի է զերէ, տունն է Ալաքառ ամաղղի մէջ Էջմիածին էջ 462-465: Հոն կը տրուի գրչութեան գիտութիւնը յիշատակաւորը ըստ որուն ճշմարիտ էրմէնարիւրերոյն թառաններոյն փնտրելի է 1297 թականին հայոց, զրեցաւ աւտաւան ժառանգան ձեռնած թարգմտչի ունեւն եւ փմուն զրչի յակոբ կաշեկոյն է փանդեղնէ դաստախ է զեւզ ոք զոգիւ կաշիւ: մերն է մայրաքաղաքն Կարաւ:

Ուրեմն թիւ 555Ա. գրուած է 1297ին եւ ոչ թէ «12րդ դարու Երկրորդ» կէսին:

Թիւ 555Բ. 1358էն:

Մարկոսի սկիզբը կիսաէջեան մանրանկարներ Մկրտութեան, Ղազարու Յարութեան: Գալուստ Տեառն յերուսաղէմ, Ռոմալուայ: Միակէջեան է Մարկոսի մանրանկարը:

Էջ 131Բ. Ա. սին, զրչէն. «Ք(րիստո)ս ա(ստուա)ծ յիշեալ յարձայութեան քում զստացող ս(ուր)բ աւետարանիս զԹանկ խաթունն, եւ զճնաւոյնն եւ զաղղն ամենայն: եւ քեզ փառք յաւիտեանս ամէն»:

Էջ 132ա. Թէեւ բոլորովոր, բայց զրչէն տարբեր. «Արդ զվերջին րստացող ս(ուր)բ աւետարանիս զբարեմիտ եւ զա(ստուա)ծաւոր կինն զՀերիքնայն որ նորոգել ետ յիշատակ հոգւոյ իւրո եւ իւր ծնողացն հաւրն իւրոյ խուտա՝ վերտուն եւ մարն իւրո Մելիք աղին եւ իւր որդոյն Մուրատին. ե Յակոբին: եւ այլ աղգականացն. եւ որք հանգիտիք սմա լի բերան ա(ստուա)ծ ողորմի աւսացէք զբարեմիտ կնոջ Հերիքնաղին եւ իւր ծնողացն ամէն: Նորոգեցաւ ս(ուր)բ աւետարանս ի թագաւորութեանն Բարսից փոքու Շահապաղին ի կաթողիկոսութիւնն) Էմիթանա տ(եառ)ն Փիլիպպոսի. ի յառաջորդութիւնն) Թումատի ս(ուր)բ ուխտին զՊաշտօնուր արհեպ(ի)սկ(ոպո)սին. նորոգեցաւ Թրփին Ռձ եւ երկուս (1653) ձեռամբ յոգնամեզ Սիմօն Երիցոյ եւ զիս զբաղմամեզս յիշել ազայեմ եւ զուք յիշեալ լիջիք ի ք(րիստո)սէ ամէն»:

Ասկէ վերջ մանրանկարները Այլակերպութեան, Յուզայի համբոյրին, խաչելութեան, Թաղման եւ Ղուկասի միաէջեան մանրանկարը:

Էջ 141Բ. Բ. սին, լուսանցքին տակ երեք տող. «Սի(րոս) իիստ տըրտում կայր յայս վայրս. յաղղէ եւ ի տանէ (հեռացեալ?) Ո՛հ, Ո՛հ զմեղաւք մեռեալս»:

Օր. Տէր Ներսէսեան զարձեալ մանրանկարներու մասին տեսութեամբ կ'ըզրտակցեն որ այս մասը 14րդ դարուն վերջերը կամ 15րդ դարու սկիզբը գրուած եւ մանրանկարուած է Վանայ լճի բնդհանուր շրջանին մէջ:

Բարբերախտարար ի վիճակի եմ ըսելու որ այս Աւետարանի հատակոտորն ալ բաժնուած է Վերին Աղուկեաց Ս. Թովմայի վանքին թիւ 18 ձեռագիր Աւետարանէն, որ նոյնպէս նկարապրուած է Մեսրոպ Վրդ. Մաքսուտեանէ Արարատի վերոյիշեալ էջերուն մէջ: Հոն տրուած է նաեւ զրչէն զլիսաւոր յիշատակարանը, բառ ուրուն «բաղմամեզ եւ անարժան սուտանուն Կարապետ կը յառնաւորին (ձեռքով) զրեցի զսա ի թուարեւութեանս Հայոց. յուրժարութեան զորով. եւ թիւերորդի (1358)», Թանկ խաթունի համար: Գրչութեան վայրը չէ նշանակուած: Եթէ այս «բաղմամեզ եւ անարժան» Կարապետ զրիչը նոյնն է Երեւանի թիւ 4674ի զրիչ «բաղմամեզ» եւ «անարժան Կարապետ» զրիչն հետ, զրչութեան վայրը պէտք է ըլլայ Աղթամար, ուր գրած է 1333ին վերոյիշեալ Երեւանի թիւ 4674 Մեկնութեան ձեռագիրը: Ան հոն կը յիշէ հայր՝ Թովմա եւ մայրը՝ Մամաս: Դարձեալ իրը պէտք է ըլլայ Երեւանի թիւ 2843 Աւետարանը, 1354էն, նոյնպէս Աղթամար գրուած, որուն համար կ'աւելցնէ «եւ զՊաքարիայ՝ ծաղկող սորա»: Իրմէ է նաեւ Երեւանի թիւ 5332 Աւետարանը «սուտանուն Կարապետ» զրչէ գրուած 1357ին, ուր զրիչը ոչ միայն կը յիշէ իր ծնողքը Թովմա եւ Մամաս, այլեւ եղբայրները՝ Մկրտիչ քահանայ եւ Շահապ «տարաժամ հանդուցելոյն»: Այս Աւետարանին ծաղկողն ալ կը յիշուի Զաքարիա:

Վաստակաւոր Լ. խաչիկեան իր կոթողային «Յիշատակարաններ» հատորներուն առաջինին «անձնանուններու ցանկ»ին մէջ սխալ նոյնացումներ կատարած է Զաքարիա ծաղկողի եւ Կարապետ զրիչ մասին: Օրինակ, Երեւ-

ւանի թիւ 4815 Աւետարանին գրիչը Կարապետ, նոյնը չէ վերոյիշեալ Կարապետի հետ՝ պարզապէս անոր համար որ այս երկուքը տարբեր ծնողներ ունին :

Թիւ 557

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Էջ 49ր. Մատթէոսի Աւետարանը կը վերջնայայ «...աշակերտեցէք զամենայն» : Գրչութիւնը երկաթագիր : Մագաղաթեայ :

Էջ 50ա. պարապ, սակայն վեց տող բոլորգրով կը շարունակուի Մատթէոսի «Հեթանոսս, մկրտեցէք... Աճ. . . միճչև . . . քի կատարած աշխարհի» : Ուրեմն թերթ 50 բուն գրչութեան չէ, այլ յետոյ ամբողջացուած նորոգողէն : Էջ 50բ. Մարկոսի մանրանկարը, որ բնական է բուն գրչութեան ժամանակէն եւ ծաղկողէն չէ, այլ նորոգողէն, դուցէ 14 կամ 15րդ դարէն : Նոյնպէս նորոգողի յաւելում է թերթ 199 Ղուկաս ամբողջացուած բոլորգրով, եւ նորոգողէն է նաեւ Յովհաննու եւ Պրոխորոսի մանրանկարը :

Աւետարանին ընթերցման պալով, Մարկոսի սկիզբը ունի «Կրեայ Յեսայի մարգարէ» եւ նոյն ատեն յուսանցքին գրչին մանր երկաթագիր ունի «Ի մարդիսն» : Մարկոս կ'աւարտի էջ 110ր. Բ. սիւնի տակ «...ասէ ցնոսա, երթալք յաշխարհ», իսկ Ղուկասի սկիզբը պակասաւոր է էջ 111ա. եւ այժմ կը սկսի «...եւ եկն յամենայն կողմն Յորդանանու...», այսինքն Ղուկասի մինչեւ Գլուխ Գ. հատուած 3, այժմ կը պակսի ձեռագրին մէջ : Բնագիրը չունի Յովհաննու գլուխ Ե. հատուած 4, այսինքն հրեշտակին աւազանի ջուրը վրդովելը, որ վերջէն մէկը աւելցուցած է լուսանցքին նոտրգրով :

Յովհաննու Աւետարանը կ'աւարտի էջ 271բ Ա. սիւնի կէսին, ուր կայ գրչին երկաթագիր վեց տող. «Փառք ամենա(ուր)ք երրորդութեանն որ արժանի արար զեղկելի գրիչս տեսնել զվերջին դիժս ամէն» :

Էջ 272ա. Ա. սիւն, գրչին երկաթագիր. «Յիշեսջիք ի ք(րիստոս)ս ըստուրք վարդապետն Միխիթար, եւ զամենայն միաբան եղբարքս սուրբ ուխտին. որք կամակից եւ ձեռնուու եղեն ս(ուր)ք Աւետարանիս : Յիշեսջիք զՍաղունն դրարեպաշտ իշխանն. որ զծախսն սորա ետ, յիշեսջիք զՍկերովբ եւ զՅովսափ. եւ զեղբարս նոցա եւ զծնուղոս իւրեանց. որ զնիւթս պատրաստեցին եւ ետուն (Բ. սիւն) կաղմել դաւետարանս, յիշեսջիք զՍարգիս իմաստուն հեռետոր եւ սրբասէր կրաւնաւոր. եւ զծոդ սորա. եւ զՍտեփանոս աշակերտ նորին որ ըսպասաւորեցի նմա : Եւ որք յիշէք ք(րիստոս)ս ա(ստուած) ամենեցուն վարձս բարեաց պարգեւեացէ եւ նմա փառք յաւիտեանս ամէն» :

«Կաղմեցաւ ս(ուր)ք Աւետարանս ի վանս Յովհաննու, ընդ հովանեաւ սրբոյ Կարապ(էջ 272բ. Ա. սիւն)ետիս ձեռամբ Արտաի կրաւնաւորի աշակերտ մեծին Յովհաննիսի. Ասասջիք լի բերանով ա(տ)ի(ր) ա(ստուած) ողորմեցի (Յ)ո(վհ)աննիսի, (Արա)ա(ի) (ա)շ(ակ)եր(տ)ի նորա որ աշխատեցաւ ի կաղմ սորա : Ամէն» :

Օր. Սիրարփի Տէր Ներսէսեան իր ցուցակին մէջ յիշել է վերջ որ երեք Սաղուն իշխաններէն Սաղուն երրորդը մեռած է 1285ին, կ'աւելցնէ. «Այս վերջի անուանուած Սաղունը պէտք է ըլլայ մեր ձեռագրին մէջ յիշուածը, ոճի եւ հնագրութեան պատճառներով, (թիւ 557) չէ կարելի 13րդ դարէն առաջ թուագրել : Որով Սաղունի մահուան թուականը, 1285 տարին, մեղի կուտայ եկրակացութիւն (գրչութեան ժամանակին)» (էջ 23) : Օրիորդը կ'եղբարեացնէ որ ձեռագիրը Յովհաննափանը գրուած ըլլալու է հաւանաբար, եւ չի

կրնար 1300էն վերջ գրուած ըլլալ՝ քանի որ Սաղուն Գ մեռաւ 1285ին: Ի դուր կը Զանայ Մխիթար վարդապետ մը գտնել եւ կը խորհի որ Յովհաննապանքի Մկրտիչ (1243) եւ Համադասայ (1285) առաջնորդներուն միջեւ տեղ մը պէտք է ըլլայ Մկրտիչի գոյութիւնը:

Նախ ըսենք որ «ճի եւ Հնագրութեան» միայ Հետեւելով անթուական ձեռագիրներուն թուական նշանակել, այն ալ վերջնական կերպով՝ ինչպէս որ Օրբորգը ըրած է («չէ կարելի 13րդ դարէն առաջ թուագրել»), սխալ է: Օրբորգը ասիկա պէտք է լաւ գիտնայ, քանի որ իրեն ծանօթ է Տիպիկէնի Աւետարանը, եւ իրեն յիշեցնենք նաեւ իր եզրակացութիւնը թիւ 555 երկմասեան հատակոտոր Աւետարանին: Գրչութիւնը թիւ 557ին իր Հնագրութեամբ շատ աւելի հին կ'երեւի քան 1285 թուականը:

Թիւ 557ին յիշատակարանին համաձայն, «վարդապետն Մխիթար» սովորական վարդապետ մը չէ, ընդհանառակը՝ «ղուորք» կոչուելու չափ արժանաւոր եւ մեծ մէկն է: Մխիթարը որ հոս իբր «սուրբ վարդապետ» կը կոչուի, Գոշն է, որ մեռաւ 1213ին: Ան «սուրբ» կոչուած է ուրիշ յիշատակարանի մէջ ալ («Յիշատակարանի Զեռագրաց», թիւ 420, 1238 թուականէն): Գարեգին Սրբազան Յովսէփեան, որուն ծանօթ է եղած ձեռագիրը եւ յիշատակարանը, այլուստ կ'ընդունի որ յիշուած Մխիթար «սուրբ վարդապետ»ը Գոշն է, սակայն կ'աւելցնէ. «Բայց ձեռագիրը գրուած չէ Մխիթարի կենդանութեան ժամանակ, այլ՝ նորա մեռնելուց յետոյ, երբ վանքը հռչակ էր ստացած, իսկ հիմնադիրը՝ սրբացած» («Յիշատակարանի Զեռագրաց», էջ 1018): Սրբազանին այս կարծիքը ընդունելի չէ: Ծանօթ են չմեռած անձեր մեր յիշատակարաններուն մէջ, որոնք «սուրբ» կոչուած են իրենց առաքինութեան համար: Նոյնիսկ Գարեգին Սրբազանի վերոյիշեալ աշխատութեան մէջ (էջ 1009) ձեռագրի ստացողը կը կոչուի «ստացողի սուրբ՝ Սեփանոսի» սուրբ եւ ոպելից քահանայ: Դարձեալ անդ (էջ 1003) Աւետարանի ստացող կը յիշուի «սուրբ դիտապետս Հայոց տէր Կոստանդին, որ սրտացաւ զսա ի վայելումն իւր», կամ «ղուորք կաթողիկոսս տէր Կոստանդին, որ ստացաւ զսա»: Անդ, էջ 949, քանի մը վանականներու մասին «Համաշունչ Լղարաց մերոց սուրբ քահանայից՝ Յովհաննիսի եւ Վարդանայ եւ Քաշատոր»: Վերջապէս, օրինակ մը եւս, «ղուորք ողբ սուրբ գրոցս՝ զՎարդան սուրբ եւ զԵրահչակ վարդապետն»: Ասոնց նման կան դեռ բազմաթիւ վկայութիւններ, որոնց մէջ յիշուողները՝ թէեւ ողջ՝ կ'անուանուին «սուրբ» քահանայ, վարդապետ կամ կաթողիկոս, Գարեգին Արքեպօս. Յովսէփեանի վերոյիշեալ կարծիքին հակառակը ապացուցանելով:

Թիւ 557ի «Սաղունն զբարեպաշտ իշխանն, որ զծախան սուրա ետ» Օրբորգ Տէր Ներսէսեանի կարծած Սաղուն Գը չէ, որ մեռաւ 1285ին, այլ այն Սաղունը՝ զոր Կերակոս Գաճակեցի կը յիշէ իբր Քուրդ իշխանին որդին, որ Տփլիսի ամիրա եւ Կանիի ու Մահկաբերդի իշխանն էր: Քուրդը ունէր երկու որդի, Դաւիթ եւ Սաղուն, որոնցմէ վերջինն է որ թիւ 557ին մեկենասը եղած է ձեռագրին գրչութեան ծախար վճարելով: Այս Սաղունը, որուն Բ կոչումը տրուած է, նիւթապէս օգնեց Մխիթար Գոշին որ Գետիկայ վանքը վերաշինէ 1191—5ին եւ անտարակոյս այդ առթիւ այս ձեռագրին զրչութիւնն ալ կատարուեցաւ նորաչին վանքին համար:

Թիւ 557ի յիշատակարանին մէջ Սաղունէն անմիջապէս վերջ կը յիշուին զՍերբը եւ զՅովսէփ եւ զԵղբարս Նոցա եւ զԾնաւղս իւրեանց, որ զնիւթըս պատրաստեցին եւ ետուն կազմել զաւետարանս: Սովորական անձը չեն երեւիր, յիշատակարանին մէջ իրենց ունեցած տեղէն. հաւանաբար տանու-

տէր, աւատապետ կամ Հարուստ վաճառականներ, որոշ կերպով աշխարհական, որոնք ձեռագրին կազմին նիւթը եւ կազմարարութեան ծախար կը հաշթայթեն: Դժբախտաբար այլուստ կը մնան անծանօթ: Չեմ կասկածիր որ Սահուն իշխանէն անմիջապէս մերջ յիշուելնուն պատճառը իրենց դիրքն ու կարեւորութիւնն է:

Յիշատակարանին մէջ յաջորդ յիշուողը «Պարպիտ իմաստուն հոռետոր եւ սրբասէր կրօնաւոր. եւ դժող սորա. եւ զմտեփանոս աշակերտ նորին որ սպասաւորեցի նմա»: Օրինորդ Տէր Ներսէսեան կը հաւատայ որ այս Սարգիսը գրիչ մըն է, «Սարգիս վարդապետ», որ կը յիշուի 1273 թուականին Հաղբատի Յովհաննէս առաջնորդի հոգեւոր որդի, երեք տարբեր արձանագրութիւններու մէջ («Հաղբատ», Կարո Ղաֆազարեան, թիւ 59, 60 եւ 96): Սակայն ոչ մէկ անգամ Սարգիս վարդապետի «գրիչ» կամ «գրչութեամբ» զրադուելուն յիշատակութիւնը կայ եւ ո՛չ ալ անոր Ստեփաննոս անուն աշակերտ մը ունենալուն: Ըստ իս, «Պարպիտ իմաստուն հեռեւտոր եւ սրբասէր կրօնաւոր» նոյնինքն Սարգիս վարդապետ Կունդ (Ճաղատ) կոչուածն է, աշակերտ Յովհաննէս Սարկաւաղի, հեղինակ մեկնութեանց եւ զրոյ: «Իմաստուն հոռետոր» սովորական կոչում մը չէր այն ստեղծ եւ սովորական դրչի մը կամ վարդապետի մը չէր կրնար տրուիլ: Իսկ յիշատակարանին «Պտեփանոս աշակերտ նորին որ սպասաւորեցի նմա» կը նոյնացնեմ «գմեղապարտ գրիչս զմտեփանոս»-ի հետ, որ թիւ 557-ի գրչութիւնէն տասնեակ տարիներ վերջ, 1232-ին, «ի գաւառոս Կայնոյ յի դերահաշակ սբ. ուխտս Գէտկայ» դեռ գրչութեամբ կը զրադէր Սաղբակեան գերդաստանէն անդամներու համար:

Յիշատակարանը կը հաւատայ որ «կազմեցաւ սուրբ Աւետարանս ի վանս Յովհաննէս»: Գրչութիւնը րստ իս կատարուած է 1195-ին Գետկայ վանքին վերաշինութեան լոննայէն վերջ, երբ հանդիսաւոր արարողութիւններ կատարուեցան: Նորաչէն վանքը հաւանաբար իր կազմարարը եւ կազմատունը ունենալու շափ պատրաստուած չէր, որով անկազմ ձեռագիրը կը զրկուի Յովհաննէս վանքի հոն կազմուելու համար: Ասիկա ինքնին ապացոյց մըն է որ ձեռագիրը Յովհաննէս վանք չէր գրուած: Կազմը կը կատարուի «ձեռամբ Արտաի կրօնաւորի աշակերտ մեծին Յովհաննիսի», եւ դարձեալ յիշատակարանին վերջը, քիչ ինչ եղծեալ, կը կարդացուի «աստուած ողորմեսցի Յովհաննիսի, Արտաի աշակերտի նորա որ աշխատեցաւ ի կազմ սորա»:

Օր. Տէր Ներսէսեան կը խորհի որ «մեծին Յովհաննիսի» կ'անհարկէ Հաղբատի առաջնորդ Յովհաննէս Դ Դոփեանի մը եւ այս աղետական եկեղեցական իշխանաւորին աշակերտ կը նկատէ կազմարար Արտան: Օր. Տէր Ներսէսեան Յովհաննէս Դ Դոփեանը Հաղբատի առաջնորդը կը նկատէ 1257—1285-ի շրջանին: Սակայն ծանօթ չէ Յովհաննէս Դոփեան մը իբր Հաղբատի առաջնորդ: Նոյնիսկ ծանօթ չէ Յովհաննէս Դ Հաղբատի առաջնորդի մը ինքնութիւնը: Հաղբատի առաջնորդներուն առաջին Յովհաննէսը կը յիշուի 1198-ին: Անոր յաջորդը ծանօթ է իբրեւ Գրիգորիս եպիսկոպոս (Դոփեան), եւ ասոր կը յաջորդէ Խաչենոյ իշխանական տոհմէն Յովհաննէս մինչեւ 1220: Վերջնայ կը յաջորդէ դարձեալ Յովհաննէս մը, որ քրոջ որդի էր Ջաքարէի եւ Իւսէի, որմէ հասած է Հաղբատ 1233 թուականաւ արձանագրութիւն մը եւ իր անթուական տապանագիրը: Վաստակաւոր Կարո Ղաֆազարեան կը վկայէ որ ան եղած է նաեւ Սանահինի առաջնորդ, ուր իրմէ կան 1221, 1222 եւ 1225 թուականով արձանագրութիւններ («Հաղբատ», էջ 184): Յաջորդ Հաղբատի առաջնորդը չարձեալ կը կոչուէր Յովհաննէս «յազգէ Բագրատունեաց»: Ասոր յաջորդեց

Համապատասխան (Անցի), որմէ հասած արձանագրութիւնները 1242էն մինչև 1257 կը գտնուին Հաղբատ: Մինչև հոս լաւ:

Հաղբատի մէջ կան արձանագրութիւններ Յովհաննէս եղիսիկոսյաներու 1258, 1261, 1262, 1268, 1273, 1274, 1275, 1278, 1279, 1280 եւ 1288 թրւականներով, որոնց համար հմուտ գիտնական կարողա՞յին Ղաֆաղարեան կ'ըսէ «Հաւանարար մի քանիսը միմիանց յաջորդող» եւ կ'աւելցնէ որ կան բազմաթիւ ժ.Գ. դարեան անթուական արձանագրութիւններ «Յովհաննէս առաջնորդների տնուամբ» (Անդ, էջ 276): Ուրեմն Օր. Տէր Ներսէսեանի «Յովհաննէս Ի Գոփեան» մը ինծի համար կը մնայ հանելուկ:

Պէտք է նկատել, եւ ասիկա շատ կարեւոր է, թէ թիւ 557ի յիշատակարանին մէջ կանխարկուի «Մեծին Յովհաննիսի» մը, ասով ստիպելով մեզ խորհելու որ այդ ատեն ծանօթ Յովհաննէսներուն մէջ Մեծ մը կար եւ այդ Մեծն է հոս յիշուողը: Միւթար Գոշի հետ կապուած երկու կարեւոր Յովհաննէսներ կան: Անոնցմէ մին Միւթար Գոշի ուսուցիչը եղած է եւ ծանօթ է իբր Յովհաննէս վարդապետ Տաւուշցի: Իսկ երկրորդը Միւթար Գոշի աշակերտ Յովհաննէս վարդապետ Տաւուշցի, որ կ'անուանուէր Վանական վարդապետ: Ըստ իս Միւթար Գոշի ուսուցիչ Յովհաննէս Տաւուշցիի համար գործածուած էր այս «Մեծին Յովհաննիսի» ձեւը, զայն զատորոշելու համար Յովհաննէս Վանական վարդապետէն: Թէեւ շատ աւելի բաղձարդիւն եւ նշանաւոր, սակայն բնական է որ Միւթար Գոշի նորաչէն վանքին համար գրուած ձեռագիրը մը յիշատակարանին մէջ անոր ուսուցիչին տրուէր «Մեծին» կոչումը: Վերջապէս, երբ գրութիւնը գրուեցաւ հաւանարար 1195ին, Յովհաննէս Վանական (մեռած 1251ին) վարդապետ անգամ չէր:

Արտա կազմարար, աշակերտ «մեծին Յովհաննիսի», այլուստ անծանօթ է ինծի: Արտա անուան համար Հ. Աճառեան «Իգ(ական), Ծագումն անյայտ» («Հայոց Անճառեանների Բառարան») կ'ըսէ եւ կու տայ միակ օրինակ մը. «Արտա, դուստր Թորոսի եւ Թոռն Ռուբէն Աի»: Յիշատակարանին մէջ սակայն Արտա ընթերցումը որոշ է եւ տարակուսելու տեղիք չկայ: Արտա կ'երեւի թէ «մեծին» Յովհաննէս Տաւուշցիի մօտ աշակերտներ է եւ կազմարարութիւն ալ սորվեր եւ գացեր է Յովհաննէսական: Այսօր այդ աւերակ վանքին ծանօթ արձանագրութիւններուն մէջ, որոնք մեծ խնամքով հաւաքած եւ հրատարակած է Կարո Ղաֆաղարեան, Արտայի յիշատակութեան չենք հանդիպիր: Միայն յիշենք որ հոն դառնուած է (եւ առաջին անգամ ըլլալով Ղաֆաղարեանէ հրատարակուած) Յովհաննէս վարդապետ Տաւուշցիի եղբոր՝ Խոսրով կրօնաւորի խաչքար—տապանը:

Թիւ 557, էջ 272բ., կայ նաեւ ուս յիշատակարանը սեւ մէկուն նորորդրով. «Յիւ(ա)տ(ա)կ է այս ս(ուր)բ աւետարանս ս(ուր)բ Գէորգա եկեղեցոյն»: Իսկ ասոր տակ անկանոն հին բոլորգրով, գրչութեան սկիզբը քիչ մը կտրուած. «(Կ)աման եւ շնորհքն յ(իսուս)ի ք(րիստոս)ի եւ ս(ուր)բ կոյսին մարիամու (Աստու)ծածինն եւ ամենայն սրբոց երկնաւորաց եւ երկ(ա)ւորաց ի գառն եւ նեղ ժամանակիս ի կորըս(ա)ին անաւրէն Շահ Աշոտիին (իշխանութեան) Ջան(ի) դանին եւ ի Թագաւորութեան վրաց Մելքիսէթ(ե)կին ի գարն Իւանէի որդոյ բարեպաշտ իշխան(ի). պ(ա)ր(ոն) Բուրթնիին որ եւ հարկնական վանքն Գեղեղայ կրկին սկիզբով հաստատեցաւ ի վերայ (տ)էր Միքայելին որդից Արղութայի (Ո)մեկին եւ Գրիգորին յորս եւ անկեալ յայցեմ եւ ի սրբոյ աւետարանես զշինութիւնն և գառնութիւնն տեղւոյն ի փառս իւրոց ետուն եմ յաւիտեանս ամեն: յամի Թուականութե(ա)ն Հայոց Պժ գըրեցաւ Տփիսիս»:

Օրինորդ Տէր Եկրսէսեան ՊԾ կարգացեր է Թուականը, որ կ'ընէ 1401, որ տակնուվրայ կ'ընէ յիշատակարանը, հոն յիշուած անձերը եւ Թուականնէ-րը իրարու հետ անհամապատասխան ընելով:

Յիշատակարանս կառուածագիր մըն է Գետկայ վանքը Տէր Միքայէլի վրայ վերահաստատող Արղուսթայի որդի Ոմէկի եւ Գրիգորի կողմէ:

Նախ ճշդենք կայուածագրին մէջ յիշուող անձերը:

Շահ Ալըաֆ Թիմուրղաչի որդին, որ կը տիրէր Իլլիաներու կայսրու-թեան հայկական հողամասերուն ալ, վերջապէս սպաննուեցաւ 1356ին, իր սարսափէն պահ մը ազատելով երկրին Հայ բնակչութիւնը: Զինք սպաննողն էր Զանիրէկ կամ ղամ որ Կաֆան պաշարեց 1343 Սեպտեմբեր 23էն մինչեւ Մարտ 25, 1345, զայն զբաւելով: Ուրեմն 1361 Թուականը կայուածագրիս ճիշդ է եւ համաձայն է յիշուած անուններուն եւ Վիշնանութեան Զանի Ղանին:

Կը յիշուի նաեւ Վի թաղաւորութեան Վրաց Մեթիսեթեկին: Այդ ա-նունով Վրաց Թագաւոր ծանօթ չէ ինծի: 1361ին կը յիշուի Բաղրաստ Միքէլի-վիլի (Թողը Դաւիթ Նարինի), որ իբր զահապահանջ հրապարակ իջաւ 1361ին:

Վի զալն Իւտնէի որդոյ բարեպաշտ իշխանի. պարոն Բուրթեկի: Իւա-նէ ուր կը յիշուի իբր մեծ սպարապետ Հայոց եւ Վրաց, կ'երեւի վերստին տի-րացաւ այն հողամասին ուր Գետկայ վանքը կը գտնուէր: Կը յիշուի Յաղաց-բարի (Վայոց Զոր) արձանագրութեան մէջ ՊԶ (1367) Թուականով:

Յիշուած Արղուսթան եւ իր Ոմէկ եւ Գրիգոր որդիները նոյնպէս ծա-նօթ են: Արղուսթան որդին էր Ճաբ (Ումէկեան) իշխանին որ աւերն էր Գետկայ վանքին ալ: Ճաբ, ինչպէս լաւ ծանօթ է, որդին էր Վախտանգի որուն համար Յովհաննէս Պուլզ Երզնկացի իր ՎՅաղագոս Երկնային Շարժմանց աշխատու-թիւնը պատրաստեց) եւ Թողը Ոմէկ մեծ վաճառականագետ իշխանին, Թփի-լի-ի հաստատուած: Արղուսթ իր հօր Ճաբին յաւրդելով, իր ջրով Խորի Խա-թանի հետ տիրացաւ չըմտին եւ Գետկայ վանքին, ըստ ԶԴԴ (1345) Թուի ար-ձանագրութեան մը: Երբ Գորան Բուրթեկի որդին Իւտնէ տիրացաւ երկրամա-սին, Արղուսթայի որդի Ոմէկի եւ Գրիգորի տիրացած կայուածք Գետկայ վանքը՝ Վիկէլով (Կիւթով) վերստին արուեցաւ Տէր Միքայէլին, որ Գետիկի վանքին վանահայրը կամ առաջնորդը ըլլալու է:

Թիւ 558

Ա Ի Ե Տ Ա Ր Ա Ն

Զեաւորքիս սկիզբը կ'ալ պահպանակ մազապաթեայ երկաթագիր Մաշ-տոցի մը (Վեմէլովազ), բուն ձեռագրին ծաւալով:

Էջ 13բ. գեղեցիկ խորանի մէջ սակեյառակի վրայ կապտայ երկաթա-ղբբով 8 տող, շատ զբեր փակագիր, որոնք սղագրութեանց հետ պարզելով կ'արտադրեմ հոս, պահելով տաղերը:

Տ է ի թ իմ քրիստոս ո փրկիչ մարգարէս

Պեւ հաղութե(ան) կարգս առնման

Որ դարս մասեան Աւետարան

Մեզ հնչեցեր ձախ ցնծութե(ան)

Ահա զգոյս առեալ բնդ առմ

Բարձեալ ի մեռս առաջի դամ

Աս դարս նաւերս բարեխոսմ

Եւ չիս հախաց ա է ր հաշտեմ

էջ 14ա., նոյնպէս.

Ով յանկերպն ծոցդ բան  
 Նոյն ի ծաղկեալ յաղզս մարդկան  
 Որ մեզ զշնորհո քո շրթան  
 Հղեր աւրհնեալդ յաւիտեան  
 Դու զպծնողս քո բանի  
 Եւ զարդարող այսմ տառի  
 ՁՏ(է)ր Կոստանդին հովիւ բարի  
 Յաթոռ նստոյ բնդ Պետրոսի

Ընտիր ծաղկուած ձեռագրիս բուն յիշատակարանը կորսուած է, որով զրիչ, ծաղկող, տեղ եւ թուական անձանոթ կը մնան: Զեռագրիս մեկնեմս կը յիշուի Տէր Կոստանդին, նոյն ինքն Կոստանդին Ա կաթողիկոս Բարձրբերդչին, որ կաթողիկոս եղաւ 1221ին եւ մեռաւ 1267ին. ուրեմն ձեռագիրն այլ զրուած եւ իրմէ ստացուած է 1221էն 1267ի մէջ ատեն մը: Գարեգին Արքեպս. Յովսէփեան 1943ին Նիւ Եորք հրատարակեց «Կոստանդին Ա կաթողիկոս» խորագրով ընտիր յօդուած մը, որուն մէջ Կոստանդին Աին պատկանող ձեռագիրներուն շարքին պէտք է աւելցնել նաեւ այս թիւ 558 Աւետարանը: Մեր տուած ընծայականը կը յիշեցնէ Կ. Պոլսոյ Աղղային Մատենադարանի թիւ 68ր, որ այժմ Ուաշինկթընի Փրիւր Կալըրի ալ Արդ կը պահուի, եւ որ զրուած եւ ծաղկուած է 1253ին Հռոմկա: Դարձեալ նման ընծայական ունի Երուսաղէմի թիւ 251ը, 1260ին գրուած Հռոմկա: Նման ընծայականով է նաեւ Մերաստիոյ Աւետարանը, այժմ Բալթիմորի Ուալթրոյ Արդ Կալըրի սեփականութիւն, 1262ին Հռոմկա գրուած: Ասոնց մօտ ընծայական ունին նաեւ Երուսաղէմի թիւ 1956ը, որ 1265ին գրուած եւ մանրանկարուած է, եւ Զէյթունի Աւետարանը՝ 1256ին գրուած: Անտարակոյս թիւ 558ն ալ գրուած է Հռոմկա:

Աւետարանին մէջ շատ շահեկան է որ էջ 253բ., Դուկասի ՄՁԳ հաստուածին դէմ, լուսանցքին կարմրագիծ շրջանակի մէջ, բոլորդորով, հաւանաբար գրչէն, կայ. «Կայ այս բան ի վերանդաց աւետարանին եւ յասորոցն եւ ի հռոմացն: Բայց յաղեքանդրացոցն չկայ: Եւ թւի թէ Հայոցս ի նոցանէ է թարգմանումն: Վասն այն որ չկայր ի Հայոց աւետարանքս այս բանս: Բայց մեկնիչք յիշէն ամենայն ուրեք եւ միտք առան եւ մեկնութիւն(ւն) դնին: Եւ ես յաւերնակս գտայ զրեալ զրեցի եւ ես»:

Իսկ Աւետարանին վերջաւորութեան, էջ 339բ. Բ. սիւն, վերջին տող, գրչէն. «Ի թվ(ին) Հ(այոյ)ց ՅԻն», որ հաւատար է մեր ներկայ Բրիտտոսի 876ին: Գրիչը հաւանաբար ուղեր է բուել որ օրինակը այդ թուականէն էր:

Մարկոսի սկիզբը կը կտրուայ. «Յիսուսի Բրիտտոսի որդւոյ Աստուծոյ որպէս գրեալ է Եսայի մարգարէ»:

Շատ շահեկան է մանրանկարչական մանրուք մը լուսնաձեւ, զոր կը պահենք էջ 118բ., 302բ. եւ 312ա., ինչպէս նաեւ Մատթէոսի խորանին վերեւ: Այս մահճկաձեւը 15րդ եւ 16րդ դարերուն շատ պորձածուած կը պահենք Օսմանեան թրքական սուլթաններու համար շինուած Պուրապի դիպակներուն պծածեւերուն մէջ: Պուրապի դիպակագործները մեծապոյն մասամբ Հայեր էին: Ըստ երեւոյթիւն ոճաւորեալ սկիզբ մը ուրուպիւն է:

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

(Շար. 1)